

В.Г. Крюков

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ЗНАЧЕННЯ ЕТНОНІМУ «АТ-ТУРК» У ТВОРАХ «АСТРОНОМІЧНОГО» ЖАНРУ АРАБСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ ДОБИ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Стаття являє собою спробу комплексного аналізу етимології і семантики етноніму «ат-турк», що поданий у творах, які належать до «астрономічного» жанру арабської писемної традиції IX – початку X століть. Виявлено, що даний етнонім походить від терміна «türk-üt», який являє собою сполучення стародавнього тюркського прикметника «türk» («сильний»), та монгольського суфіксу множини «üt». З часом цей етнонім поширився на кочове населення Алтаю, Монголії та Східного Сибіру, яке розмовляло архаїчним діалектом пратюркської мови. Той факт, що ал-Х^уварізмі уважав токуз-огузів за населення Східного Тюркського каганату, ал-Фаргані локалізував їх на південному сході території розселення тюрків, а в ал-Баттані даний етнонім узагалі відсутній, автор пояснює міграціями токуз-огузів та поступовою втратою ними своєї первісної етнічної назви у процесі асиміляції цих кочівників з іншими етнічними спільностями Центральної та Східної Азії.

Ключові слова: етнічна спільність, тюрки, «орхонські» написи, каганат, токуз-огузи, асиміляція, Арабський халіфат, писемна традиція, «астрономічний жанр», етнонім, доба раннього Середньовіччя.

На наш час найменування «тюрки» являє собою не етнічне, а скоріше лінгвістичне поняття, тому що воно, поширившись протягом доби раннього Середньовіччя на великому територіальному просторі Євразії, означає чисельні народи, які мають різне етнічне походження, але в означений час засвоїли тюркську мову [1, с. 24]. Отже, процеси етногенезу, що відбувалися у середовищі згаданих народів, являють собою унікальне етноісторичне явище. До цього доцільно додати, що в історичній ретроспективі тюркські етнічні спільності справляли значний вплив на історичний розвиток тих етносів, які залюднювали землі, прилеглі до територіального простору, на якому пробували тюрки. Дане міркування явно відображується на прикладі регіону, до складу якого входили причорноморські степи та прилегла до них лісостепова зона Східної Європи. Цей регіон з часів стародавності являв собою контактну зону взаємовпливу кочових скотарських і осілих землеробських етнічних спільностей. Тому головним змістом його історії протягом часу, що тривав від середини VI століття до н. е. до 70-х років IV століття н. е., був взаємовплив античного світу та середовища тубільних іраномовних, головним чином кочових етнічних спільностей. Але верхня межа згаданого історичного періоду являла собою початок кардинальних змін в етноісторичному розвитку даного регіону, тому що саме тоді степову смугу Північного Причорномор'я опанували тюркські кочові орди, витиснувши звідти іраномовне населення. З іншого боку, в його лісостеповій зоні подніпровські й прикарпатські слов'яни з часом перетворилися на головних представників європейської землеробської культури. Отже, взаємовплив названих етнічних спільностей визначав подальший етноісторичний розвиток названого регіону. Саме тому без урахування цього взаємовпливу ґрунтовний аналіз початкового етапу розвитку українського етносу та виникнення його державності є неможливим.

У науковій літературі предметом уваги з боку тюркологів були такі проблеми:

- 1) походження тюркської мови [2], [3, с. 94-121], [4, с. 65-83], [5, с. 151-167];
- 2) етимологія етноніму «türk» [6], [7], [8, с. 40-47], [9, с. 105-114], [10, с. 121-175];
- 3) еволюція семантики даного етноніму в перебігу подій ранньої історії етнічної спільності, на яку він поширився як самоназва [1], [11, с. 23-106], [12, с. 576-595].

Втім, повідомлення арабських писемних документів про тюрків, які походять від доби раннього Середньовіччя, у згаданих наукових творах або взагалі не впроваджувалися

в дослідження, або розглядалися фрагментарно у межах вирішення окремих питань історичного розвитку етнічної спільності тюрків протягом названої історичної доби. Тому метою даної наукової праці є виокремлення звісток про тюрків із загального обсягу інформації, що подана у творах арабських учених IX – початку X століть, які являли собою прихильників «астрономічного» жанру арабської географічної писемної традиції, та їх джерелознавчий аналіз як самодостатнього інформаційного чинника студіювання проблематики початкових етапів тюркського етногенезу. При цьому доцільно зазначити, що названий жанр арабської географічної писемної традиції виник наприкінці VIII століття на засадах успадкування культурних і наукових здобутків античної, індійської та персидської цивілізацій [13, с. 9-10] і досяг найбільшої розвиненості в IX – на початку X століть, тобто на ранньому етапі розвитку географічних знань в Арабському халіфаті. Відмітною ознакою наукових творів, які належать до цього жанру, є те, що вони являють собою спроби їх авторів створити астрономо-математичну модель відомого арабам тих часів світу. Тому змістовне навантаження поданої у цих наукових творах інформації складають найменування географічних об'єктів (елементів ландшафту та деяких «країн») та координатні показники розташування цих географічних об'єктів на поверхні Землі [14, s. 111-135]. Дана інформація уможливорює визначення ареалу поширення досліджуваного етноніму в межах «населеної чверті [Землі]» / رُبْعُ الْمَعْمُورِ /.

Виявлено, що термін «ат-турк» / التُّرْكُ / являє собою арабську передачу етноніму «тюрки» / туркои /, наявність якого простежується у візантійських писемних документах, що мають своє походження від VI століття [11, с. 31], [12, с. 576], [15, с. 88, 91, 97]. Останній означає ті етнічні спільності, які розмовляли пратюркською мовою, що походить від чувасько-тюркської прамови, яка, у свою чергу, разом з прамонгольською і пратунгузькою мовами, має своє походження від стародавньої алтайської прамови. У часи стародавності алтайською прамовою розмовляли ті етнічні спільності, які залюднювали території Східного Сибіру, Монголії, та прилеглих до них регіонів [2, XVIII: с. 289-314, XIX: с. 23-42, 405-426], [4, s. 65-83], [5, s. 151-167].

Етимологія досліджуваного нами етноніму співвідноситься із об'єднанням різних монгольських родин під проводом ватага Ашина, що сталося у місцевості, званій Пхін-лян, яка знаходиться на території китайської провінції Шенсі. Але після поширення на названу місцевість зверхності китайської династії Юань Вей, що відбулося у 439 році, назване об'єднання у кількості 500 родин на чолі з Ашиною відкочувало на північ, до південних передгір'їв Алтаю. Нове місце пробування «роду Ашина» являло собою частину тюркомовного етнічного масиву. Саме тут, у тюркомовному середовищі, відбулося перетворення названого об'єднання родин на етнічну спільність, нащадків якої китайці означали назвою «*tou-küe*», ототожненою дослідниками з терміном «*türk-üt*». Перша частина даного терміну являє собою стародавній тюркський прикметник, який має значення «дужий», «сильний», а друга його частина є монгольський суфікс множини. Зважаючи на те, що спільність тюркютів, правляча династія якої мала монгольське походження, з часом здобула панівний стан відносно інших племінних утворень тюркського етнічного масиву, термін «дужі», «сильні» з часом перетворилася на збірну самоназву тих етнічних спільностей, що увійшли до очолюваного тюркютами союзу тюркомовних кочових племен [8, с. 40-47], [9, с. 105-106], [10, s. 122].

Архаїчний діалект пратюркської мови, якою розмовляли кочові етнічні спільності Алтаю, Монголії і Східного Сибіру, відображений у рунічних написах VIII століття, знайдених у місцевості, прилеглий до ріки Орхон, яка тече територією Монголії від західної частини гірського пасма Хангай до її впадіння у ріку Селенга [3, s. 98]. Згідно з цими написами, до складу східних «орхонських» тюрків доцільно залучити уйгурів, токуз-огузів, киргизів, карлуків, басмилів та тюркешів, тобто ті тюркомовні племінні утворення, які залюднювали територіальний простір, що простягався із півночі на південь

від верхньої течії ріки Єнісей до земель, розташованих на південь від гірського пасма Монгольський Алатау, а із заходу на схід – від Атлаських гір, верхоріччя Іртиша та від ріки Чу, до земель, прилеглих до ріки Селенга [10, s. 123, 171-172], [12, с. 579, 580].

Майже одночасно із формуванням етнічної спільності східних, тобто «орхонських» тюрків відбувався процес етногенезу західних тюрків. За початок цього процесу належить вважати витиснення із Джунгарії військово-політичним союзом кочових племен, відомим як «сяньбі», етнічної спільності «північних хунну», яке відбулося поміж 155 і 160 роками. Останні являли собою носіїв чувасько-тюркської прамови. Минувши під тиском сяньбі Джунгарську браму (прохід між гірськими пасмами Джунгарського Алатау на заході та Бірліктау і Майлітау на сході), північні хунну створили на землях сучасного Південно-Західного Казахстану кочовий військово-політичний союз, відомий як Юєбань, але частина цієї етнічної спільності просунулася на північ, до степів Західного Сибіру і Приуралля [1, с. 22], [6, с. 103-104], [7, с. 77-78]. Саме у цьому регіоні відбувся процес асиміляції хуннами тубільних кочових племен угрів, унаслідок чого пратюркська мова хунну протягом III – першої половини IV століть поширилася в угорському середовищі, зазнавши при цьому певного впливу з боку угорської мови. Таким чином, у другій половині IV століття сформувалася угро-тюркська етнічна спільність, відома як «гунни», мовою якої був західний діалект пратюркської мови. У 370 році розпочалася міграція гуннів у західному напрямі. Переправившись через Волгу, орди гуннів вторглися у Східну Європу і опанували степову смугу Прикавказзя, Приазов'я та Північного Причорномор'я. Унаслідок цієї експансії тюркомовне середовище поширилося на великому територіальному просторі Східної Європи, сягаючи на заході Карпатських гір і Нижнього Дунаю. Надалі західний діалект пратюркської мови перетворився на основу формування мов тюркських кочових етносів Східної Європи, а саме хозарів, болгар та печенігів. Ті іранські мови, якими протягом попередньої розглянутої історичної доби розмовляли кочові етноси, що залюднювали згаданий територіальний простір, були витиснуті угро-тюркськими мовами [1, с. 25], [6, с. 28].

Щодо східних «орхонських» тюрків, то після скасування ними у 552 році зверхності жужанів у степах Східної Азії, їхній ватаг Бумин прийняв титул ільхана – верховного правителя. Таким чином було створено могутнє протодержавне утворення східних тюрків, відоме як Тюркський каганат. Унаслідок подальшої експансії Тюркського каганату східні тюрки опанували великий територіальний простір, який простягався від узбережжя Тихого океану на сході до Нижнього Поволжя і Східного Прикавказзя на заході, та від Саянських гір на півночі до ріки Мургаб і до гірського пасма Копетдаг на півдні. Внаслідок масового переселення племен східних тюрків і залюднення ними названого територіального простору відбулася поступова тюркизація тубільного іраномовного населення Мавараннагра (межиріччя Сирдар'ї і Амудар'ї) та земель, розташованих між цим межиріччям та Каспійським морем [1, с. 2741], [16, с. 29, 31], [17, s. 85].

Найбільш рання в арабській географічній писемній традиції доби раннього Середньовіччя за часом свого походження інформація щодо «ат-турк» міститься у творі «Книга картини Землі» / *كِتَابُ صُورَةِ الْأَرْضِ* /, написаному після 847 року математиком, астрономом і географом Абу Джа'фаром Мухаммадом ібн Муса ал-Х'варізмі [18, с. 629], [19, р. 9], [20, р. 1070]. Важливою для нас є та обставина, що ал-Х'варізмі у часи правління халіфа Абу ал-'Аббаса 'Абдаллаха ал-Ма'муна (813 – 833 рр.), перебуваючи на посаді халіфського астролога, брав активну участь в астрономічних дослідженнях щодо вимірювання градуса меридіана Землі та створення карти світу, що здійснювалися у так званому «Будинку Мудрості» / *بَيْتُ الْحِكْمَةِ* / [18, с. 629], [21, р. 358]. У бібліотеці названого наукового центру відбувалися переклади арабською мовою наукових праць античних, латинських та сирійських учених, а також науковців доісламського Ірану. Отже, саме у «Будинку Мудрості» автор «Книги картини Землі» мав можливість ознайомитися з твором відомого

античного географа II століття Клавдія Птолемея, званим «Географічний порадник» / ἡ γεωγραφική ὑφήγησις /. Дійсно, твір ал-Хварізі являє собою переказ «Географічного порадника» з доданням до нього інформації, що відображувала сучасну названому вченню етноісторичну ситуацію в Євразії [22, с. 59], [23, с. 157-158].

Розглянуте переосмислення ал-Хварізі інформації Клавдія Птолемея явно прослежується у координатній таблиці «Книги картини Землі», званій «Місця [на карті], в яких описані межі країн» / المَوَاضِعُ الَّتِي تُكْتَبُ فِيهَا حُدُودُ الْبُلْدَانِ / [24, с. 104-105]. Отже, у «Географічному пораднику» подані описи Великої Германії, Європейської Сарматії, Азіатської Сарматії, Внутрішньої Скіфії і Зовнішньої Скіфії. Що стосується «Європейської Сарматії» / Σαρματία ἢ ἐν Ἑυρώπῃ /, то територія цієї країни, згідно з Клавдієм Птолемеєм, простягалася із заходу на схід від південних меж придунайських провінцій Римської імперії, а саме Dakii та Нижньої Мізії, до Керченської протоки, західного узбережжя Азовського моря та до річкової системи «Сіверський Донець – Нижній Дон» [25, III, с. 5; VIII, с. 10]. Виявляється, що йдеться про територію, яка, згідно з Геродотом, входила до складу Скіфії [26, IV, с. 99-101], але протягом часу, що тривав з кінця III століття до н. е. до початку I століття н. е. були опановані кочовими іраномовними ордами, на які поширилася етнічна назва «сармати» / Σαρμάται / [27, с. 30-54], [28, с. 57-74], [29, с. 263]. Під «Азіатською Сарматією» / Σαρματία ἢ ἐν Ἀσία / Клавдій Птолемей розумів залюднені сарматами землі, які розташовувалися на схід від Нижнього Дону, Азовського моря та Керченської протоки, і обмежувалися на сході Каспійським морем [25, V, с. 8, 1; VIII, с. 18, 2]. На схід від «Азіатської Сарматії», згідно з цим ученим, знаходилася країна, означена назвою «Скіфія» / Σκυφία /. Висловлено міркування, що термін «Скіфія» означає у Клавдія Птолемея степовий простір Азії, що охоплював землі, на яких нині знаходяться Казахстан, Киргизія, Гірський Алтай, Тува і Монголія. Населення цих земель складало іраномовні, тобто кривні скіфам, кочові етноси [30, с. 65]. Втім, Клавдій Птолемей розділив Скіфію на дві країни, а саме на «Скіфію по цей бік гори Імаус» / Σκυφία ἢ ἐντὸς Ἰμαῶν ὄρους / [25, VI, с. 9, 14], та «Скіфію по той бік гори Імаус» / Σκυφία ἢ ἐκτὸς Ἰμαῶν ὄρους / [25, VI, с. 9, 15]. Отже, тією розділовою межею, яка відокремлювала названі країни, Клавдій Птолемей назвав міфічне гірське пасмо, означене назвою «Імаус» [25, VI, 14, 3]. На думку деяких дослідників, реальними засадами для уявлення стародавніх географів про південну частину цього гірського пасма були Гімалаї, а про північну їх частину – Тянь-Шань і Алтай. Таким чином, «Скіфія по цей бік гори Імаус» розташовувалася на тій території, де нині знаходяться Казахстан, Киргизія, та Гірський Алтай [30, с. 65].

Переосмислення ал-Хварізі інформації Клавдія Птолемея про розглянуті країни виявляється у тому, що цей учений, запозичивши назви самих цих країн, тобто «Сарматія» і «Скіфія» як традиційні, їх населенням назвав відомі йому реальні етноси. Зокрема, «Європейська Сарматія» у «Книзі картини Землі» означена назвою «Країна Сарматія – земля бурджанів» / بلادُ سَرْمَاطِيَه وَهِيَ اَرْضُ بُرْجَانِ /, «Азіатська Сарматія» – назвою «Країна Сарматія – земля аланів» / بلادُ سَرْمَاطِيَه وَهِيَ اَرْضُ اَللَانِ /, «Скіфія по цей бік гори Імаус» – назвою «Країна Скіфія – земля тюрків» / بلادُ اِسْفُونِيَا وَهِيَ اَرْضُ التُّرْكِ /, а «Скіфія по той бік гори Імаус» – назвою «Країна Скіфія – земля токуз-огузів» / بلادُ اِسْفُونِيَا وَهِيَ اَرْضُ التُّغْرُغُزِ /. Зважаючи на те, що тюрки названі ал-Хварізі як населення лише однієї із розглянутих країн, виявляється необхідність визначення семантики етноніму «ат-турк» у цього автора. Задля виконання цього завдання доцільно розглянути етноісторичний стан, який склався у Центральній та Східній Азії після вищерозглянутих історичних подій.

Протягом наступних 52 років, що минули від часу створення Тюркського каганату, назване військово-політичне об'єднання «орхонських» тюрків являло собою арену безперервних міжусобних війн. Внаслідок цього у 604 році відбувся його розпад на два незалежні один від одного протодержавні утворення, відомі як Західний Тюркський каганат і Східний Тюркський каганат. Розділова межа, що відокремлювала одне від

одного названі військово-політичні об'єднання кочівників, пролягала східними відрогами гірського пасма Тянь-Шань, яке, згідно з уявленнями стародавніх географів, являло собою північну частину гір, званих «Імаус». Втім, існування Східного Тюркського каганату не було тривалим. Після розгрому східних тюрків у 630 році збройними силами китайської імперії Тан їх протодержавне утворення припинило своє існування. Щодо Західного Тюркського каганату, то він був більш життєздатним. Зокрема, у 615 – 619 роках його збройні сили підкорили Східну Джунгарію, а пізніше, в часи правління хакана Тун-джабгу, він спочатку в союзі з Візантійською імперією (з 626 до 628 рр.), а потім і самостійно (628 – 630 рр.) провадив бойові дії проти Сасанідського Ірану, наслідком яких було завоювання Західним Тюркським каганатом та короткочасне утримання ним під своєю владою Східного Прикавказзя [1, с. 103-155, 178-209], [6, с. 145-155]. На нашу думку, саме розглянуті історичні події спричинили занесення до писемних документів доісламського Ірану і Візантійської імперії повідомлень про тюрків, з якими через 220 років мав можливість ознайомитися у “Будинку Мудрості” ал-Х^уварізімі. Втім, унаслідок посилення племінних вождів – “бегів”, та відповідного ослаблення влади хаканів, Західний Тюркський каганат після запеклої боротьби з китайською імперією Хань у 658 році також припинив своє існування [1, с. 210-220, 236-245], [16, с. 29].

У подальшому розвитку історичних подій простежуються напрями запозичення інформації про Західний Тюркський каганат і його населення арабською географічною традицією доби раннього Середньовіччя. Напередодні загибелі Західного Тюркського каганату, а саме у 30-му р. Г. (650 – 651 р. по Р. Х.), під тиском збройних сил Арабського халіфату припинила своє існування Сасанідська держава, після чого почався процес ісламізації Ірану [31, с. 176-189], а у 712 році араби завоювали розташовану у пониззях Амудар'ї область Хорезм, яка раніше входила до складу Західно-Тюркського каганату [32, II, р. 1252-1253; III, р. 1237-1238], і де, згідно з останньою нисбою його власного імені, у 80-х роках VIII століття народився автор «Книги картини Землі» [18, с. 629], [19, р. 9], [20, р. 1070]. Міркування про те, що у досліджуваному фрагменті «Книги картини Землі» етнонім «ат-турк» означає саме Західний Тюркський каганат та його населення, підтверджується тим фактом, що населенням «Скіфії по той бік гори Імаус» Клавдія Птолемея названа лише етнічна спільність «орхонських» тюрків, звана «токуз-огузи». У середині VIII століття токуз-огузи залюднили територію, розташовану поміж озерами Балхаш, Сасиколь та Алаколь на півночі, і пасмами Північного Тянь-Шаню на півдні [12, с. 580], [33, с. 54-55], тобто ті землі, які, згідно з уявленнями географів стародавності, були прилеглими зі сходу до «гори Імаус». Інші тюркські етнічні спільності, що мешкали на схід від цього географічного пункту, не були відомі ал-Х^уварізімі.

Інша семантика етноніму «ат-турк» спостерігається у творі арабського астронома Абу ал-'Аббаса Мухаммада ал-Фаргані, відомому під назвою «Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки» / *كِتَابُ الْحَرَكَةِ السَّمَاوِيَّ وَجَوَامِعُ عِلْمِ النُّجُومِ* /, що був написаний у період з 838 до 861 року [13, с. 127], [17, с. 190]. Названий твір містить інформацію про тюрків у описаннях сьомого «клімату» Землі та місцевостей, що розташовані «поза цими кліматами» / *وَرَاءَ هَذِهِ الْأَقَالِيمِ* / [34, р. 38]. У першому фрагменті «країна тюрків» / *بِلَادُ التُّرْكِ* / розташована поміж «країною гог» / *بِلَادُ يَأْجُوجَ* / та північним узбережжям Каспійського моря / *عَلَى سَوَاحِلِ بَحْرِ جَرْجَانَ مِمَّا يَلَى أَتَمَالِ* /, а у другому із цих фрагментів «земля тюрків» / *أَرْضُ التُّرْكِ* / локалізована поміж «країною токуз-гузів» / *بِلَادِ التُّغْرُغُزِ* / та «країною аланів» / *بِلَادِ الْأَلَانِ* /. Задля визначення семантики етноніму «ат-турк» у творі ал-Фаргані належить виявити просторове розташування “країн”, прилеглих до території, залюдненої тюрками. Отже, в описанні сьомого «клімату» Землі східним сусідом «країни тюрків» названа «країна гог» – біблейських істот, які разом з магог, згідно з післякоранічними переказами, мешкають за перепонами, які знаходяться на східній межі населеної Землі. Із аналізу повідомлення арабського вченого другої половини XIII століття Ібн Са'їда ал-Гарнаті

про країну гог і магог виявляється, що йдеться про територію, розташовану на схід від гірського пасма Великий Хінган і залюднену предками маньчжурів та іншими тунгуськими етнічними спільностями [(32) 17 ص. 39]. Щодо іншого східного сусіда тюрків, а саме «країни токуз-гузів», то, на думку деяких дослідників, у даному випадку під назвою «ат-тугуз гуз» належить розуміти уйгуро-тюркські племена [13, с. 97].

Втім, доцільно звернути увагу на те, що як ал-Х^уварізм, так і ал-Фаргані відрізняли тюрків від токуз-огузів, незважаючи на те, що в орхонських написах останні названі однією із етнічних спільностей східних тюрків [10, s. 123, 171-172], [12, с. 579, 580]. До речі, належність токуз-огузів до східного тюркського етнічного ареалу розуміли більш пізні арабські географи. Зокрема, у творі «Книга вказівки і спостереження» / *كِتَابُ التَّنْبِيْهِ وَالْاِسْتِرَافِ* /, написаному в середині X століття географом і літератором Абу ал-Хасаном 'Алі ібн ал-Хусайном ал-Мас'уді, токуз-огузи названі разом з карлуками, гузами та кімаками у переліку «родів тюрків» / *اَجْنَسَاتُ التُّرْكِ* / [35, р. 83, 184]. Дане явище доцільно пояснити обізнаністю ал-Х^уварізма й ал-Фаргані щодо самоназви даної етнічної спільності, зумовленої тим, що від початку VIII століття (часу завоювання арабами Хорезму) до другої половини названого століття (часу відходу деяких орд західного угруповання токуз-огузів із Південно-Східного Казахстану на захід) володіння Арабського халіфату на північному сході межували з територією мешкання токуз-огузів. Втім, окрім західного, існувало також східне угруповання цієї етнічної спільності, яке до початку IX століття перебувало у Східному Туркестані, а саме у районі озера Бешбалик. Але у 808 році східне угруповання токуз-огузів під тиском тибетців відійшло із названої місцевості на схід, до Китаю, де оселилося у провінції Хенань [7, с. 58], [12, с. 359-360]. Зважаючи на те, що та частина західного угруповання токуз-огузів, яка під тиском карлуків у другій половині VIII століття відійшла до степів Приаралля, з часом втратила свою стародавню етнічну назву, а східне угруповання цієї етнічної спільності її зберегло [6, с. 416], [16, с. 30-31], [36, с. 524], ми вважаємо, що у творі ал-Фаргані термін «країна токуз-огузів» означає той територіальний простір, на якому в різні часи своєї історії перебувала названа етнічна спільність. До речі, східна частина даного територіального простору (Хенань) розташовується на південь від гірського пасма Великий Хінган, яке є тою самою перепорою, яка обмежує на заході володіння гог і магог.

Що стосується «країни аланів», яка межувала з володіннями тюрків на заході, то, на наш погляд, її належить ототожнити з Кавказькою Аланією, що розташовувалася у центральній частині Прикавказзя, а саме поміж середньою течією ріки Кубань на північному заході та перевалом Даріал на південному сході [17, s. 29]. Дане міркування ґрунтується на повідомленнях писемних документів доби раннього Середньовіччя про опанування східними тюрками у першій третині VII століття степової смуги, прилеглої до західного узбережжя Каспійського моря, яка сягала на півдні передгір'їв Східного Кавказу. Отже, ґрунтуючись на інформації про «країну», або «землю» тюрків, подану ал-Фаргані у описаннях сьомого «клімату» Землі та місцевостей, що розташовані «поза цими кліматами», можна простежити межі цієї «країни» («землі»). Північна її межа простягалася зі сходу на захід землями Південного Сибіру від гірського пасма Великий Хінган до північного узбережжя Каспійського моря, а південна пролягала у тому самому напрямі, обгинаючи з півночі Східний Туркестан, і сягала земель, залюднених кавказькими аланами. Виявляється, що у творі «Книга про небесні рухи та збірка знання про зірки» етнонім «ат-турк» означає сукупність етнічних спільностей східних тюрків, які залюднювали землі, що розташовані на північ від території мешкання токуз-огузів та володінь Арабського халіфату в Центральній Азії.

У найбільш пізньому за часом свого походження творі «Книга сабієвих астрономічних таблиць» / *كِتَابُ الزَّيْجِ الصَّابِي* /, написаному, імовірно, на початку X століття астрономом і географом Абу 'Абдаллахом ібн Джабіром ал-Баттані ас-Сабі [37, s. 709], етнонім

«ат-турк» згаданий у таблиці розташування центрів країн [38, р. 241]. Зокрема, у даній таблиці названі «країна ат-турк, яка [розташована] усередині гори Гімаус» / بَلَدُ الْأَثْرَكِ الْأَذَى / , та «країна ат-турк, яка [розташована] поза горою [Гімаус]». Виявляється, що повідомлення ал-Баттані про названі «країни» ґрунтуються, як і дані, подані у «Книзі картини Землі», на інформації Клавдія Птолемея про азіатські «Скіфії», що розташовані на схід і на захід від «гори Імаус», але переосмислені названим автором згідно з його уявленнями щодо реальної етнічної ситуації, яка існувала у часи його життя на територіальному просторі, що охоплював землі Центральної Азії, степової смуги Приуралля, Західного Сибіру та Східної Азії. Відсутність у «Книзі сабійвих астрономічних таблиць» повідомлення про токуз-огузів як про населення «країни ат-турк, яка [розташована] поза горою [Гімаус]» є свідченням того, що інформацію про населення східної частини ареалу поширення тюркського етносу ал-Баттані запозичив не із «Книги картини Землі», а із якихось інших джерел. При цьому доцільно зазначити, що згадана інформація відображує ту етнічну ситуацію, яка виникла у Центральній Азії після відходу західних токуз-огузів із Південно-Західного Казахстану до степів Приаралля, а східного угруповання цієї етнічної спільності – із Східного Туркестану до Китаю.

Таким чином, повідомлення географів «астрономічного» жанру арабської писемної традиції доби раннього Середньовіччя про етнічну спільність, означену етнонімом «ат-турк», тобто «тюрки», являють собою синтез даних, запозичених із античної географічної писемної традиції (у творах ал-Хварізмі й ал-Баттані – безпосередньо із «Географічного порадника» Клавдія Птолемея, а у астрономічному трактаті ал-Фаргані – із уявлень античних географів про розділ Землі на широтні зони, тобто «клімати», що були переусвідомлені з урахуванням здобутків арабської астрономії у IX столітті [13, с. 13]), та із невідомих джерел інформації, яка тією чи іншою мірою відображувала реальну етнічну ситуацію, що існувала на територіальному просторі, залюдненому тюрками після виникнення Тюркського каганату. Щодо різниці в означенні населення колишнього Східного Тюркського каганату різними етнічними назвами (в ал-Хварізмі й ал-Фаргані етнонімом «токуз-огузи», а в ал-Баттані – етнонімом «тюрки»), то, на наш погляд, дане явище доцільно пояснити міграціями токуз-огузів із територій їх первісного перебування у протилежних напрямках і втратою ними з часом своєї етнічної назви у процесі їх асиміляції з іншими етнічними спільностями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гумилев Л.Н. Древние тюрки / Гумилев Л.Н. – Москва : Изд-во Товарищества «Клышников – Комаров и К°», 1993. – 526 с.
2. Поппе Н.Н. Чувашский язык и его отношение к монгольскому и турецкому языкам / Н.Н. Поппе // Известия Российской Академии наук. – Сер. 6. – Вып. 9-10. – Т. XVIII – XIX. – № 1-5, 9. – Петротград : РАН, 1924 – 1925. – С. 23-42, 289-314, 405-426.
3. Poppe N. Altaisch und Urtürkisch / von N. Poppe // Ungarische Jahrbücher / [herausgegeben Robert Grugger]. – Berlin und Leipzig : Verlag «Walter de Gruyter und Co.», 1926. – Band VI. – S. 94-121.
4. Poppe N. Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türksprachen / von N. Poppe // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóiate. – Budapest : Körosi Csoma – tarsáság ; Leipzig : O. Harrasowitz, 1926 – 1943. – Kötet 2. – 1926. – S. 65-83.
5. Poppe N. Die türkischen Lehnwörter im Tschuwassischen / von N. Poppe // Ungarische Jahrbücher / [herausgegeben Robert Grugger]. – Berlin und Leipzig : Verlag «Walter de Gruyter und Co», 1927. – Band VII. – S. 151-167.
6. Артамонов М.И. История Хазар / Артамонов М.И. ; отв. ред. Л.Н. Гумилев. – Ленинград : Изд-во Государственного Эрмитажа, 1962. – 523 с.
7. Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов / Бернштам А.Н. ; отв. ред. М.М. Дьяконов. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1951. – 256 с.
8. Кононов А.Н. Опыт анализа термина «турк» / А.Н. Кононов // Советская этнография. – Москва : Наука, 1947. – № 1. – С. 40-47.
9. Гумилев Л.Н. Алтайская ветвь тюрков-туго / Л.Н. Гумилев // Советская археология. – Москва : Наука, 1951. – № 1. – Москва, 1951. – С. 105-114.

10. Thomsen V. Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung / von V. Thomsen ; überschrift von H.H. Schaeder // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. Mit Unterstützung der Deutscher Forschungsgemeinschaft im Auftrag der Gesellschaft / [herausgegeben von Helmut Scheel]. – Leipzig : Kommissionsverlag F.A. Brockhaus, 1924. – Band 78. – S. 121-175.
11. Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Сочинения / [пр. ред. кол. Б.Г. Гафуров]. – Т. II. – Часть I : Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы / В. В. Бартольд; отв. ред. Б. Г. Гафуров. – Москва : Изд-во «Восточная литература», 1963. – С. 23-106.
12. Бартольд В.В. Тюрки: историко-этнографический обзор / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Сочинения / [пр. ред. кол. Б. Гафуров]. – Т. V : Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд ; отв. ред. А.Н. Кононов. – Москва : Изд-во «Восточная литература», 1968. – С. 576-595.
13. Калинина Т.М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. Тексты, перевод, комментарий / Калинина Т.М. ; отв. ред. В.Л. Янин. – Москва : Наука, 1988 – 179 с.
14. Honigmann E. Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen und armenischen Quellen / von Ernst Honigmann. – Bruxelles : Palais des academies, 1935. – 269 s., 4 l. map.
15. Чичуров И.С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. Тексты, перевод, комментарий / И.С. Чичуров // Древнейшие источники по истории народов СССР / [отв. ред. В.Т. Пашуто. Ред. Я.Н. Шапов]. – Москва : Наука, 1980. – 215 с.
16. Могильников В.А. Тюрки / В.А. Могильников // Степи Европейской части СССР в скифо-сарматское время / [отв. ред. С.А. Плетнева]. – Москва : Наука, 1989. – С. 29-43.
17. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki ; pod redakcją Gerarda Labudy // Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk. – T. I. – Wrocław ; Kraków : Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956. – 383 s.
18. Крачковский И.Ю. Математическая география у арабов (от ал-Хоризми до Улугбека) / И.Ю. Крачковский // Научное наследство: естественно-научная серия / [отв. ред. С. И. Вавилов ; ред. А.М. Деборин, Х.С. Коштоянц]. – Москва ; Ленинград : АН СССР, 1948. – Т. I. – С. 625-652.
19. Nallino C.A. Al-Huwarizmi e il suo rifacimento della geografia di Tolomeo / C.A. Nallino // Memoire della Classe di Scienze morali, storiche e filosofiche della reale Accademia dei Lincei. – Roma : Pubblicazioni dell' Instituto per l'Oriente, 1894. – Tomo CCXCI. – Volumi 11. – Parte 19. – P. 5-55.
20. Vernet J. Al-Khwarizmi / by J. Vernet // The Encyclopaedia of Islam. A dictionary of the geography, ethnography and biography of the muhammadan peoples. New edition / [edited by J. H. Kramers. Prepared by a number of leading orientalists. Under the patronage of the International union of the academics]. – Leiden : Verlag von E. J. Brill ; London : Luzac. – 1954 – 1993. – Volume IV. – Fascicle 77-78. – P. 1070-1071.
21. Toomer C.J. Al-Khwarizmi, Abu Ja'far Muhammad ibn Musa / C.J. Toomer // Dictionary of Scientific Biography / by Charles Coulston Gillispie, American council of learned societies. – Volume 7: Iamblichus – Karl Landsteiner. – New-York : Seibner, 1973. – XII, 625 p.
22. Калинина Т.М. Метод в средневековой географической литературе Арабского халифата / Т.М. Калинина // Восточная Европа в древности и Средневековье. Проблемы источниковедения: Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т. Пашуто. Тезисы докладов / [отв. ред. А.П. Новосельцев ; секр. Т.М. Калинина]. – Москва : АН СССР, 1990. – С. 57-60.
23. Mžik H. Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen / von H. Mžik // Der Islam: zeitschrift für Geschichte und kultur des islamischen orientes / [herausgegeben von C.H. Bekker in Berlin und H. Ritter in Hamburg]. – Berlin und Leipzig : Verlag «Walter de Gruyter und Co.», 1915. – Band 6. – Heft 2-5. – 335 s.
24. Das Kitab surat al-ard des Abu Ġa'far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / [herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik] // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig : Verlag «Walter de Gruyter und Co.». – Band III. – 162 s.
25. Claudii Ptolemaei. Geographia / [e codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Millerus]. – Volum 1. – Pars 1. – Parisius : Editore Alfredo Firmin Didot, 1883. – 570 p.
26. Геродот. Історії в дев'яти книгах / [від. ред. П.П. Толочко; пер., передм. та прим. А.О. Білецького]. – Київ : Наукова думка, 1993. – 573 с.
27. Мачинский Д.А. О времени первого активного выступления сарматов в Поднепровье по свидетельствам античных письменных источников / Д.А. Мачинский // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – Ленинград : Аврора. – 1971 – № 13. – С. 30-54.
28. Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история и культура савроматов / К.Ф. Смирнов ; отв. ред. М.Г. Мошкова. – Москва : Наука, 1964. – 379 с., 3 л. карт.
29. Куклина И.В. Савроматы и сарматы у Овидия / И.В. Куклина // Северное Причерноморье в античности. Вопросы источниковедения / [отв. ред. А.В. Подосинов]. – Москва : Восточная литература, 1999. – С. 253-270.
30. Ельницкий Л.А. Скифия Евразийских степей: историко-географический очерк / Л.А. Ельницкий ; отв. ред. А.П. Окладников. – Новосибирск : Наука, 1977 – 256 с.

31. Большаков О.Г. История Халифата. – Т. II. Эпоха великих завоеваний (633 – 656 годы) / О.Г. Большаков ; ред. Л.В. Негря. – Москва : Наука, изд-во ВЛ, 1993. – 292 с
32. Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari cum aliis / [editit M. J. de Goeje; recensurunt Jacob Barth et Theodor Noldeke]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E.J. Brill, 1871 – 1889. – Secunda series. – Volum I. – XIII, 592, [13] p. – Volum II. – XX, 1304, [12] p.
33. Бартольд В.В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б.Г. Гафуров]. – Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд ; отв. ред. А. Н. Кононов. – Москва : Восточная литература, 1968. – С. 17-192.
34. Muhammedis Filii Ketiri Ferganensis qui volgo Alfraganus dicitur Elementa Astronomica. Arabice et Latine. Cum notis ad res exoticas sive Orientales, quae in iis Occurant / [editit Jacob Golius]. – Amstelodami : Opera Jacobi Golii, 1669. – 238, 288 p.
35. Kitab at-tanbih wa'l ischraf auctore al-Masudi. Accendunt indices et glossarium ad tomos VII et VIII // Bibliotheca geographorum arabicorum / [editit M.J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum : Verlag von E.J. Brill, 1870 – 1894. – Pars VIII. – 1894. – XLIX, 508 p.
36. Бартольд В.В. Гузз / В.В. Бартольд // Бартольд В.В. Сочинения / [пред. ред. кол. Б.Г. Гафуров]. – Т. V: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов / В.В. Бартольд ; отв. ред. А.Н. Кононов. – Москва : Восточная литература, 1968. – С. 524-527.
37. Nallino C.A. Al-Battani / von C.A. Nallino // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der mu-hammedanischen Völker / [herausgegeben von M. Houstma, A.J. Wensinck, W. Heffening, H.A.R. Gibb, E. Levi-Provençal]. – Leiden und Leipzig : Verlagsbuchhandlung von dem E.J. Brill und Otto Harrassowitz, 1908 – 1936. – Band I. – S. 709.
38. Al-Battani sive Albatanii Opus Astronomicum / [Ad fidem codicis Excurialensis Arabice editum, latine versum adnotatonibus instructum a C.A. Nallino] // Pubblicazioni del Reale Osservatorio di Brera in Milano. – № XL. – Parte 1-3. – Milano : Medionali Insubrum, 1903. – Pars Prima. – VIII, 308 p.
39. كِتَابُ جُغْرَافِيَا فِي الْأَقَالِيمِ السَّبْعَةِ لِأَبِي الْحَسَنِ عَلِيِّ بْنِ مُوسَى بْنِ سَعِيدِ الْعَنْسِيِّ الْغَزْنَطَاطِي الْمَغْرِبِيِّ

V.G. Kрюков

Значение этнонима «ат-турк» в сочинениях «астрономического» жанра арабской географии периода раннего Средневековья

Статья представляет попытку комплексного анализа этимологии и семантики этнонима «ат-турк», который содержится в сочинениях «астрономического» жанра арабской письменной традиции IX – начала X веков. Выяснено, что данный этноним происходит от термина «türk-üt», который является сочетанием древнего тюркского имени прилагательного «türk» («сильный») и суффикса множественного числа «üt». Со временем названный этноним преобразовался в обозначение кочевого населения Алтая, Монголии и Восточной Сибири, которое разговаривало на архаичном диалекте пратюркского языка. Тот факт, что ал-Х^yваризми считал токуз-огузов населением Восточного Тюркского каганата, ал-Фаргани локализовал их на юго-востоке территории расселения тюрков, а у ал-Баттани данный этноним вообще отсутствует, автор поясняет миграциями токуз-огузов и постепенной утратой ими своего изначального этнического названия в процессе ассимиляции этих кочевников другими этническими сообществами Центральной и Восточной Азии.

Ключевые слова: этническое сообщество, тюрки, «орхонские» надписи, каганат, токуз-огузы, ассимиляция, Арабский халифат, письменная традиция, «астрономический» жанр, этноним, период раннего Средневековья.

V.G. Krjukov

The Meaning of Ethnonim «at-Turk» in the writings of «astronomical» genre of Arabic geography in the early medieval period

The article represents an attempt of complex analysis of the etymology and semantics of the ethnonym «at-Turk», which is contained in the writings of «astronomical» genre of Arabic literary tradition from IX to the beginning of the X century. It was found that this ethnonym is derived from the term «türk-üt», which is a combination of the ancient Turkic adjective «türk» («strong») and the plural suffix «üt». In course of time the ethnonym transformed into a symbol of nomadic population of Altai, Mongolia and Eastern Siberia, who spoke archaic dialect of old Turkic language. The fact that al-H^yvarizmi considered, that Tokuz-Oguzes were a population of Eastern Turkic Kaganate, al-Fargani localized it in the southeast of the territory occupied by the Turks, and al-Battani had no contact about this ethnonym. The author explains this fact by migrations of Tokuz-Oguzes and the gradual loss of their original ethnic name in the process of assimilation of these nomads with other ethnic communities of Central and Eastern Asia.

Keywords: ethnic community, the Turks, «Orkhon» lettering, kaganate, Tokuz-Oguzes, assimilation, Arab Caliphate, written tradition, «astronomical» genre, the ethnonym, the early medieval period.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2013.